

СМІЛИК А. С.
аспірант кафедри теорії та історії
держави і права
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 340.12 [340.132.1 316.64]

ДІАЛЕКТИКА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «СВОБОДА» ТА «ПРАВО»

У статті з'ясовано, що сутність права в системі суспільних координат полягає в соціальному втіленні надісторичних цінностей, завдяки яким воно посідає одне з центральних місць у сфері культури. Обґрунтовано, що зміст поняття «право» становить зовнішня свобода, без якої воно існувати не може. Доведено, що право виявляється, з одного боку, у забезпеченні особи певною визначеною мірою свободи; а з іншого – в обмеженні цієї міри набором визначених правил.

Ключові слова: право, свобода, зовнішня свобода, діалектика.

В статье установлено, что сущность права в системе общественных координат заключается в социальном воплощении надисторических ценностей, благодаря которым оно занимает одно из центральных мест в сфере культуры. Обосновано, что содержание понятия «право» составляет внешняя свобода, без которой оно существовать не может. Доказано, что право проявляется, с одной стороны, в обеспечении лица определенной областью свободы, а с другой – в ограничении данной области набором определенных правил.

Ключевые слова: право, свобода, внешняя свобода, диалектика.

It was established that the essence of the system of social rights is to coordinate social embodiment historical values by which it occupies a central place in culture. Proved that right is the meaning of external freedom, without which it can not exist. Proved that right is manifested on the one hand a person software a defined area of freedom, and on the other to control that area defined set of rules.

Key words: law, freedom, external freedom, dialectic.

Вступ. Твердження про те, що право та свобода є ключовими категоріями, що визначають людське буття, не потребує доведення. Активні перетворення, що відбуваються в Україні, зумовлюють зростання інтересу до розуміння сутності, значення і співвідношення цих категорій.

У дослідженні використовувалися такі наукові методи: аналіз, порівняння, синтез, індукція, дедукція, аналогія тощо.

Предметом статті є проблема дихотомії співвідношення понять право і свобода.

Об'єктом вивчення є пласт джерел і розвідок, де висвітлюється задекларована проблема.

Серед дослідників, котрі займалися вивченням задекларованої проблеми, можна виділити Н. Алексеєва [1], С. Алексеєва [2], А. Венгерова [3], Л. Депенчука [5], Б. Кістяківського [7], А. Куніцина [9], М. Сперанського [10], Л. Спиридонова [11], М. Строговича [12], Е. Трубецького [13], а також представників німецької класичної філософії – І. Канта [6], Г. Гегеля [4]. Однак у їхніх працях ми не знаходимо повного висвітлення проблеми, тому виникає потреба в її більш ґрунтовному вивченні.

Постановка завдання. Завданням статті є з'ясування сутності й особливостей взаємозв'язку понять свободи і права, їх діалектичного поєднання та взаємодоповнення.

Результати дослідження. Взаємозв'язок права і свободи визначається тим значенням, яке свобода має місце в розвитку правосвідомості. Можна вважати, що саме уявлення

про право було іманентно включено в розуміння свобода особистості. Звільнення особистості від соціально-економічної залежності, що перешкоджає вияву особистої ініціативи, було однією з головних умов трансформації правової структури суспільства. Емансипація, розкріпачення – один із головних показників рівня розвитку правової культури суспільства.

У юридичній енциклопедії право визначається у двох значеннях: в об'єктивному й у суб'єктивному. «В об'єктивному сенсі – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, установлених і забезпечуваних силою держави та спрямованих на регулювання поведінки людей і їх колективів відповідно до прийнятих у цьому суспільстві засад соціально-економічного, політичного й духовного життя. У суб'єктивному сенсі право – це передбачена (або не заборонена) законом або іншим правовим актом можливість особи володіти майновим або немайновим благом, діяти в певній ситуації згідно зі способом, установленим правовою нормою, або утриматися від учинення відповідної дії» [14, с. 341–342].

М. Строгович визначає відмінність суб'єктивного й об'єктивного права: «Сенс позначення «суб'єктивне право» полягає в тому, що це є право в сенсі повноваження (або правомочності), що належить особі, суб'єкту, тоді як позначення «об'єктивне право» належить до загальних, безособових правових норм, загальнообов'язкових правил поведінки» [12, с. 259].

У юридичній науці наявний традиційний підхід, відповідно до якого у змісті понять «право» і «свобода» фіксуються ті чи інші можливості громадян. Причому більшість дослідників уважають, що «встановлені законом можливості в одних випадках зазвичай називаються правами, а в інших – свободами. Ці поняття не завжди піддаються розмежуванню, оскільки одну й ту саму правову можливість можна характеризувати і як право, і як свободу».

М. Строгович запропонував своє бачення співвідношення прав і свобод, а саме: «Не треба за прикладом деяких авторів розрізняти права і свободи так, що права – це одне, а свобода – щось інше, відмінне від прав людини. Свобода особистості – це теж право особистості, вид її прав. Кожна свобода, зазначена в Конституції, є водночас і право особистості, вид її прав». Як доказ він наводить такий приклад: «Свобода слова. Що таке свобода слова? Це право громадянина вільно висловлювати свої думки, думки та переконання» [12, с. 205]. У цьому випадку важко з ним не погодитися, адже в Конституції України свобода трактується через поняття «право».

Далі М. Строгович на цей рахунок зауважує таке: «У Конституції говориться про права і свободи не для того, щоб протиставляти свободи правам, а права – свободам, а для того, щоб відтінити, підкреслити специфічні властивості цього виду прав: право вільно здійснювати не заборонені законом дії, вчинки, вільно в межах закону розгорнути свою діяльність» [12, с. 240]. Отже свобода – це один із видів прав особистості. Отже, можна сказати, що сутність понять «право» і «свобода» одна, але ці терміни різні за масштабом можливостей, які має особистість у цьому конкретному випадку.

С. Алексєєв дав таке визначення прав людини: «Права людини – це щось гранично важливе не тільки для особистого, індивідуального життя. Права людини, пов'язані із пануванням права в суспільстві й поділом влади, – перепона для тоталітарної влади» [2].

Конституційно-правова доктрина й загальнолюдська практика виробила відмінність понять прав і свобод людини. Іноді в літературі зазначається, що свобода – це теж право на певний вид вільної поведінки. Насправді у відмінності права та свободи людини закладений глибокий зміст. «Свобода людини забезпечується й захищається державою, але не регламентується нею. Право – це чітко окреслена державою можливість вільної поведінки в тих межах, які визначені законом» [7, с. 188].

Співвідношення понять «право» і «свобода» характеризується передусім тим, що значною мірою це синоніми. Але іноді між цими поняттями проводиться відмінність. Аналіз конституційного законодавства засвідчує, що термін «свобода» покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не демонструючи його конкретного результату. Частина 2 ст. 21 Конституції України проголошує: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [8, с. 8]. Це означає, що кожна людина при народженні набуває найважливіших елементів загально-

людських цінностей, які становлять внутрішню структуру особистості, – «природних» прав і свобод, властивих соціальній природі людини, які необхідні для людського існування і які можуть бути втраченими тільки після її смерті.

Чинна Конституція України виходить із того, що держава не дарує, не надає людям їхні основні, тобто конституційні, права і свободи. Вони належать людям від народження; як сказано в ст. 21, права і свободи людини є невідчужуваними, тобто вони не можуть бути придбані (навіть у держави) і не можуть бути нікому передані (ч. 2 ст. 21). Тому навіть відмовитися від них не можливо. У такий же спосіб кожен громадянин набуває свою свободу та права в повному обсязі в більшості випадків із народженням (у деяких випадках – із прийняттям українського громадянства), досягненням певного віку і є настільки ж невідчужуваними.

Право – це вельми складна соціальна система. «Серед основних принципів системи права варто, наприклад, назвати такі, як демократизм і гуманізм, динамізм, поєднаний із необхідною стабільністю, наукова обґрунтованість, рівність громадян перед законом, взаємна відповідальність держави та особи, верховенство права» [1, с. 671].

Б. Кістяківський уважав, що право посідає визначне місце в суспільстві, бо є глибинним виразником його культури. «Соціальна культура, – зазначав він у своїй докторській дисертації «Соціальні науки і право», – знаходить у праві своє найчіткіше визначення, яке має для всіх однакове значення. Як техніка перевертає природне на належнісне, так і право перевертає соціально необхідне на належнісне. Цей процес перетворення необхідного на належне здійснюється завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку» [5, с. 148].

Отож, розглядаючи право в системі суспільних координат, Б. Кістяківський убачав його сутність у соціальному втіленні надісторичних цінностей, завдяки яким право посідає одне з центральних місць у сфері культури. Водночас право він досліджував із соціокультурних позицій, тобто як феномен суспільного буття, засіб контролю суспільства над індивідом. На думку Б. Кістяківського, «для вивчення права як соціального явища важливо розглядати право в його здійсненні або в його втіленні в життя у вигляді соціального факту» [7, с. 188]. Класик філософсько-правової думки наголошував на тому, що «вивчати право як феномен суспільного буття потрібно не тільки для досягнення теоретичної мети – прийти до щонайповнішого знання права. Воно є нагальна потреба на те, аби право не розминулося зі справедливістю й саме право було справедливим» [5, с. 188].

Слово «право» ми інтуїтивно пов'язуємо із певною зовнішньою волею, приписом до певної діяльності або заборонаю цієї діяльності, тобто повинність. При цьому будь-яка повинність як один бік медалі передбачає наявність другого боку – права іншої людини. Тобто, «право може існувати тільки в середовищі розумних істот, у суспільстві, як феномен його буття. Люди можуть створити суспільство тільки за умови, коли будуть дотримуватися порядку (права), який регулює відносини між його членами» [3, с. 41].

Право однієї особи завжди водночас виражає обов'язок іншої особи. А обов'язок, у свою чергу, може бути приписаний лише особі, яка здатна вибирати між належним і не належним. Право не є певним «законом земного тяжіння», який, окрім нашої волі, змушує людей діяти виключно належним чином. Право (правило) є суспільною вимогою до нашої свободи волі, яку ми можемо або виконати, або порушити. Зміст поняття «право» становить свобода, зовнішня свобода, тобто можливість чинити так чи інакше. «Джерело права ... полягає у свободі, однак тут її варто розуміти в іншій формі: це свобода зовнішня, яка полягає в незалежності особи від чужої волі... Зовнішня свобода стає правом, тобто вимогою, лише через те, що вона є виявом внутрішньої, абсолютної свободи особи» [3, с. 42].

Визначаючи зміст будь-якого поняття, потрібно звернутися до правила Ж. Ренана: «Якщо ви хочете підкреслити важливість якоїсь ідеї, усуньте її, і покажіть, як зміниться світ без неї». У нашому випадку такою ідеєю є свобода як зміст права. Очевидно, що там, де немає зовнішньої свободи, немає і права. Раб як істота, позбавлена зовнішньої свободи, водночас є безправним. Свобода особи досягати тієї чи іншої мети є настільки суттєвим феноменом, що з її втратою зникає і саме право. За словами І. Канта: «Право – це сукупність умов, за наявності яких сваволя однієї [особи] суміщається із сваволею іншої з погляду всезагального закону свободи» [6, с. 38].

Отже, саме зовнішня свобода є найважливішим елементом права, без якої воно існувати не може.

Утім в історії суспільного розвитку існує поняття кріпосного права, яке дуже тяжко поєднати зі свободою. Воно дійсно відбирає свободу у кріпака, при цьому наділяючи нею пана. Кріпосне право є свободою пана розпоряджатися своїм кріпаком. Якщо ж ми зі змісту поняття кріпосного права вилучимо свободу пана, то воно втратить сенс.

Поряд зі свободою як суб'єктивним, особистісним елементом право містить у собі й інший – суспільний елемент, що виявляється у правилах поведінки чи нормах, які обмежують свободу окремої особи. Цей суспільний елемент нормативного обмеження свободи є ще однією суттєвою ознакою права. Там, де свобода окремої особи не обмежена жодними правилами, ніякого права взагалі немає.

«Визначення права як міри свободи, безумовно, є справедливим. Але тоді свобода є змістом права, що виявляється у формі юридичної норми» [11, с. 98].

Відповідно, ще однією суттєвою ознакою права є правило або норма, що регулює обсяг свободи окремих осіб. Саме виникнення схожих правил знаменує собою виникнення людського суспільства.

Отже, сутність права виражається у двох основних виявах: з одного боку, воно забезпечує особі певну визначену міру свободи; а з іншого – воно обмежує цю міру набором визначених правил; при цьому в обох випадках воно здійснюється за допомогою норм.

Опираючись на перелічені суттєві ознаки права, можна погодитись із визначенням права, яке запропонував Е. Трубецької: «Право – це зовнішня свобода, надана й обмежена нормою» [13, с. 123].

Як наслідок, право, по-перше, надає особі можливість поступати довільно, не порушуючи законної свободи інших; по-друге, воно означає сумісність нашої свободи із загальною законною свободою; по-третє, як сукупність законів воно стверджує умови, лише за наявності яких загальна свобода є можливою [9, с. 22].

Для того щоб бути впевненими в адекватності нашої дефініції поняття «права», варто перевірити, наскільки вичерпно є його визначувана частина. По-перше, чи не є наше визначення дуже широким, тобто чи не включає воно в себе елементи, що не належать до поняття права. Низка авторів не раз намагалася ототожнити поняття права та моральності. І це не випадково, оскільки існує безліч етичних норм, що обмежують свавілля одних осіб стосовно інших. Відомо, що етичні норми сучасного суспільства забороняють убивати, красти, завдавати побої тощо. Отже, етичні норми захищають зовнішню свободу осіб від насильства й інших виявів свавілля. Водночас відзначимо, що в такому разі етична норма зазвичай підкріплюється правовою, яка тоді несе в собі й етичний, і правовий зміст. Проте далеко не всі правові норми етичні за своїм змістом. Уже в цьому сенсі обсяги понять права й моральності не збігаються. З іншого боку, далеко не всі етичні норми мають правове значення, тобто значення надання або обмеження зовнішньої свободи. Наприклад, усім відомо, що брехати недобре. Проте сама по собі брехня, оскільки вона не завдає нікому шкоди, не порушує свободи якої-небудь особи. Отже, така брехня не є порушенням чийось прав. Водночас специфічний вид брехні – наклеп – є порушенням не лише моральності, а і права, тобто прямим посяганням на зовнішню свободу конкретної особи, на її свободу здійснювати певні цілі. Етичне правило, що забороняє наклеп, поза сумнівом, містить у собі правовий елемент.

Із викладеного вище можна зробити висновок, що моральність намагається регулювати як внутрішній стан людини, так і її зовнішню поведінку, тоді як право регулює виключно її зовнішню поведінку. Змістом моральності є чеснота, а змістом права – виключно зовнішня свобода особи, її дії.

Розкриваючи сутність права як феномена суспільного розвитку, треба сказати ще й про його зміст – зовнішню свободу. Поряд з іншими важливими ціннісними категоріями, такими як слава, честь, патріотизм, справедливість тощо, свобода протягом усієї людської історії посідала у свідомості суспільства другорядне місце. Не стала свобода домінантою суспільної свідомості й сьогодні. Такому стану речей є закономірне пояснення. Ідея свободи

постійно недооцінюється в суспільстві, яке є запорукою нормального життя людей. Вона (зовнішня свобода) – основа для побудови логічно суворої правової системи.

Отже, будь-який закон (норма), що обмежує свободу людини не заради забезпечення свободи інших людей, не є правовим законом (нормою). Зайвим буде говорити, що жодна правова система на сьогодні не може витримати перевірку на відповідність до цього принципу, переважно тому, що він поки не сприймається суспільством як обов'язковий. Ігноруючи наявність глибокого сутнісного зв'язку між правом і зовнішньою свободою, суспільство загалом, не усвідомлюючи цього, позбавляє себе потужного інструмента вдосконалення людських відносин.

Надання зовнішньої свободи складається з її проголошення та правового забезпечення можливості її здійснення. Іншими словами, сукупність (система) норм, наявних у будь-якій правовій системі, повинна ефективно перешкоджати порушенню прав одного суб'єкта діями іншого.

І. Бентам стверджує: «Уже в Європі після руйнування Риму зникає рабство, оскільки майже всі держави остаточно утверджують права політичної свободи» [10, с. 44].

Будь-які дії, що обмежують зовнішню свободу людини, тільки тоді можна вважати правомірними, коли вони заздалегідь спираються на розроблену норму.

Поняття свободи є сполучною ланкою всіх філософсько-правових міркувань німецьких класиків, релевантних сфері права.

Право, за Г. Гегелем, полягає в тому, що наявне буття взагалі є «наявне буття вільної волі» [4, с. 89]. Вихідним пунктом у гегелівському філософському конструюванні системи права як царства реалізованої свободи є вільна воля. Свобода і право й основне визначення волі, подібно до того, зазначає Г. Гегель, як тяжкість є основне визначення тіла.

Отже, такою абстрактною загальною волею, негативною свободою Г. Гегель характеризує релігійний фанатизм і революційне руйнування старих порядків (при цьому насамперед він має на увазі період революційного терору якобінців у ході французької революції). «Це, – пояснює Г. Гегель, – свобода порожнечі, яка, зведена в дійсний образ і пристрасть і залишаючись разом із тим тільки теоретичною, являє собою в галузі релігії фанатизм індуського чистого споглядання, а звертаючись до дійсності, стає як у галузі політики, так і в галузі релігії фанатизмом руйнування всього існуючого суспільного порядку й усуненням усіх підозрюваних у прихильності до порядку, а також знищенням кожної організації, що намагається знову утвердитися. Лише руйнуючи що-небудь, ця негативна воля відчуває себе існуючою» [4, с. 70–71].

Саме розуміння свободи волі у філософії Г. Гегеля є єдністю й синтезом моментів загальності та особливості, конкретного й істинного. Тим самим одиничність постає як конкретне поняття свободи, яка є водночас ні невизначеною (загальність волі), ні визначеною (особливість волі) і являє собою їх єдність (одиничність волі): воля сама себе обмежує. «Свобода полягає в тому, щоб хотіти щось визначене, але в цій визначеності бути самою в собі й знову повертатися в загальне» [4, с. 75].

Хоч звичайна людина бачить свободу в можливості поступати довільно, але саме у свавіллі – причина її несвободи. Це повсякденне уявлення про свободу як свавілля Г. Гегель приписує кожній розсудковій філософії: «У всякої рефлексивної філософії, наприклад у філософії Канта, а потім у філософії Фріза, що являла собою доведене до кінця розрідження Кантової філософії, свобода є нічим іншим як формальною самодіяльністю» [4, с. 80].

У догегелівській філософській, політико-правовій і юридичній літературі поняття «право» вживалося в такому широкому, як у Г. Гегеля, значенні, котре охоплювало всю ту галузь, яку філософ позначає як особливу сферу об'єктивного духу.

Діалектика вільної волі породжує систему форм (і ступенів) права, що зумовлює багатозначність поняття «право». Це поняття вживається у «Філософії права» в таких основних значеннях: А) право як свобода («ідея права»), В) право як певний етап і форма свободи («особливе право»), С) право як закон («позитивне право»).

Усі ступені розвитку об'єктивного духу визначаються ідеєю свободи, і саме ця сфера є реалізацією свободи у формах, способах та інститутах людського співжиття. «Свобода» і «право» у сфері об'єктивного духу висловлюють єдиний сенс: у цьому стосунку «філософія права» могла б називатися «філософією свободи».

Система права і свободи являє собою ієрархію «особливих прав». «Кожен етап розвитку ідеї свободи має власні права, оскільки вона є наявним буттям свободи в одному з її визначень» [4, с. 90].

Найбільш конкретним правом є держава. Вона є тією дійсністю свободи, у межах якої інші, більш абстрактні права та свободи досягають своєї мети й задоволення; воно, правова держава – не як побажання й ідеал, а як ідея, дійсність.

Пояснюючи перехід до закону, Г. Гегель пише: «Те, що є правом у собі, покладене у своєму об'єктивному наявному бутті, тобто визначене для свідомості думкою й відоме як те, що є правом і визнано правом як закон; за допомогою цього визначення правом є взагалі позитивне право» [4, с. 247].

Висновки. Отже, протягом усієї історії розвитку людства більшість учених пов'язують поняття «право» із поняттям свободи, хоча і трактують по-різному, відповідно до особливостей історичних умов, уявлень конкретної історичної епохи, своєрідності методологічних підходів і світоглядних установок. При цьому розглядаються такі питання, як роль індивідуальної свободи особистості в конституюванні правової системи, проблеми підстав природного права, співвідношення права й закону, права й моральності, процесу зародків свободи в структурі громадянського суспільства.

Природа свободи в сучасному суспільстві є аналогічною природі права, але є й відмінності як у стилістичному значенні, так і в смисловому, однак і право, і свобода беруть свій початок у сфері інтересів, значущих для особистості й суспільства, у певній спрямованості діяльності суб'єктів на задоволення їхніх усвідомлених потреб, які з кожною епохою вимагають нового осмислення.

Список використаних джерел:

1. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб. : Изд-во С.-Петербурга. юрид. ин-та, 1998. – 216 с.
2. Алексеев С.С. Конституция и власть / С.С. Алексеев // Известия. – 1990. – № 1988.
3. Венгеров А.Б. Теория государства и прав : [учебник для юридических вузов] / А.Б. Венгеров. – 3-е изд. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
4. Гегель Г.Ф.В. Философия права / Г.Ф.В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
5. Депенчук Л. Богдан Кістяківський / Л. Депенчук. – К. : Основи, 1995. – 174 с.
6. Кант И. Метафизические начала учения о праве / И. Кант // Немецкая классическая философия. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т. 1. – 2000. – 241 с.
7. Кістяківський Б.О. Вибране / Б.О. Кістяківський ; пер. з рос. Л.Г. Малишевської; упоряд., передм. і приміт. Л.П. Депенчук. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
8. Конституція України зі змінами, унесеними згідно із Законом України від 08.12.2004 р. № 2222-IV. – К. : Велес, 2010. – 48 с.
9. Куницын А.П. Право естественное / А.П. Куницын. – СПб. : Типограф, 1818. – Т.1. – 1818. – 141 с.
10. Сперанский М.М. О свободе и рабстве / М.М. Сперанский // Русская философия права. – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 43–45.
11. Спиридонов Л.И. Теория государства и права / Л.И. Спиридонов. – М. : Изд. группа «Фирма «Гардарика», 1995. – 304 с.
12. Строгович С.М. Избранные труды / С.М. Строгович ; отв. ред. С.Н. Братусь. – М. : Наука, 1990. – 302 с.
13. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. – СПб. : Юрид. ин-т, 1998. – 183 с.
14. Юридическая энциклопедия / под ред. М.Ю. Тихомирова. – М. : [б.и.], 1997. – 526 с.

